

Клочко Р.В.
Тимофєєв В.М.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ, РОЗКОПКИ, ДОСЛІДНИКИ

Від заснування Мелітопольського краєзнавчого музею (далі – МКМ) і аж до середини 80-х рр. ХХ століття, тобто протягом понад шести десятиліть його історії, одним із важливих напрямків науково-дослідницької роботи з вивчення найдавнішої історії краю, а також способів поповнення музейного зібрання, була організація музеєм археологічних експедицій або ж участь наукових співробітників закладу в експедиціях, організованих академічними установами.

Необхідно відзначити, що про внесок науковців Мелітопольського краєзнавчого музею у становлення та розвиток археології в Запорізькій області можна знайти докладні відомості в літературі. Приміром, чимало про це йдеться у розділі, присвяченому історії вивчення археологічних пам'яток Запорозького краю в колективній праці Г.М. Тощева, М.В. Єльнікова, О.В. Дровосекової [1, сс. 4 - 37].

У даній статті авторами вводяться до наукового обігу маловідомі факти з історії Мелітопольського музею, деякі подробиці про учасників окремих подій, пов'язаних з археологічними дослідженнями, а також використовуються власні авторські підрахунки щодо джерел надходжень до групи зберігання «Археологія» МКМ.

Основою археологічних колекцій музею на початковій стадії формування його фондів стали предмети музейного значення зібрані та передані до Мелітопольського крайового музею Д.Я.Сердюковим [2, арк.13]. Перші відомості про археологічні експедиції Мелітопольського окружного музею краєзнавства відносяться до 20-х рр. ХХ ст.

Зокрема, 3 серпня 1928 року завершила свою роботу експедиція в с. Трояни Коларівського району Мелітопольської округи, організована Управлінням науки Народного комісаріату освіти. Роботою експедиції безпосередньо керував професор Є.С. Дложевський. Як відомо, на той час він очолював Одеський історико-археологічний музей, а також обіймав одночасно дуже багато інших службових та громадських посад,

систематично організовуючи археологічні розвідки, експедиції та охоронні розкопки [3, сс.50-52].

До складу цієї експедиції, серед інших її учасників, входив і завідувач Мелітопольським окружним музеєм краєзнавства Д.Я.Сердюков (1863-1934). Пріоритетним завданням експедиції, як відзначав Д.Я. Сердюков, було вивчення малодослідженої на той час східної частини Мелітопольщини. Під час роботи експедиції було виявлено та складено план «гуртка на 13 могил», досліджено одну могилу с. Трояни, так звану «Шопівську №1», де виявили глиняний посуд, кістяк дорослої людини. Також було взято на облік в с. Троянах та його околицях кілька пам'яток і «кам'яну бабу». Всі речі супроводу з «шопівського» кургану було передано до Мелітопольського музею [4, с.36].

Наступного, 1929 року, одержавши відкриті листи на право проведення розкопок, Д.Я. Сердюков продовжував дослідження археологічних пам'яток краю. На кошти Окрвиконкому він здійснив археологічні розкопки кількох курганів на території Мелітопольської округи. Як правило, при цьому дослідник застосовував методику «глухої траншеї». Один з археологічних об'єктів знаходився між Великою та Малою Лепетихами, інший курган поблизу с. Данило-Іванівка (Данило-Іванівський курган), ще один, так званий, Ново-Дмитрівський, «Шкільний» курган розташований у Ногайському районі, а також курган у садибі Бабенка, в с. Костянтинівка Вознесенського району. Речі супроводу було виявлено, переважно, лише поблизу Великої Лепетихи. Про інші знахідки археолог дізнавався від місцевих мешканців, проте нічого із знайденого тут побачити йому так і не вдалося [5, сс.125-128]. В травні 1930 року в с. Костянтинівка було проведено «докопку» кургану, однак за браком фінансування цю могилу так і не дослідили [6, с.24].

Активну участь у археологічних розкопках на території краю брав науковий співробітник музею, пізніше - видатний український археолог В.М. Даниленко. У 1932 р. він знайшов коротке повідомлення про обстеження Кам'яної Могили М.І. Веселовським у звіті Археологічної комісії за 1893 рік. Її вивчення стало одним з об'єктів роботи музею. Роботи мали епізодичний характер і тривали з 1932 по 1935 рік. На 1934 р. вже були відомі до десяти місць зі слідами схематичних зображень, а також поселення на схід від Кам'яної Могили [7, с.7; 8, с. 25].

Не виключено, що археологічну колекцію музею довоєнного часу поповнили знахідки з напівзруйнованого поховання гунського часу у Кізіярській балці, дослідженого на початку 1930-х років. Тут було знайдено 20 великих бурштинових намистин, масивний золотий перстень з хрестоподібним щитком, прикрашений вставками з агату та рубіну, а також уламки ліпної посудини бурого кольору, з домішкою шамоту в тісті, прикрашеної по відігнутих вінцях кільцьовими зашипами. Залишки посудини нагадували кухонну пізньозарубинецьку кераміку [9, с. 185].

Протягом 1934-1935 рр. В.М. Даниленком було проведено ще одні розкопки – біля с. Ново-Пилипівки Мелітопольського району, поблизу Кам'яної Могили. Тут було виявлене колективне поховання, що знаходилося на березі р. Молочної. Судячи з усього, належало воно до сарматського часу і містило три кістяки: чоловічий, жіночий та дитячий. Поховальний інвентар містив залізні трипері наконечники стріл, бронзові браслети з товстого дроту з біконічними потовщеннями на кінцях, геширові, пастові та скляні буси, невеличке бронзове гладеньке дзеркальце, бронзову посріблену хрестоподібну фібулу, кинджал, чотири глиняних посудини, в тому числі глек з зооморфною ручкою та лінійним орнаментом, зернотерку та вудила. Всі ці знахідки зберігалися у Мелітопольському музеї та загинули під час німецької окупації. 1947 р., спираючись на відомості про ці розкопки, надані Даниленком, співробітниця Інституту археології АН УРСР Т.Г.Оболдуєва провела дослідження сарматських курганів неподалік від Мелітополя [10, сс. 43-46]. Так само з розкопок могла потрапити до довоєнної колекції музею і булава з сірого порфіриту з білими плямочками, яку В.М.Даниленко відносить до епохи енеоліту [11, с.98].

У листопаді 1936 року тодішній директор Мелітопольського крайового музею М.І. Соболев, завідувач відділом історії краю В.Ф.Пешанов та художник музею П.Я. Коломійцев брали участь в науковій експедиції на «Чортовій», Кам'яній Горі [12, с. 98]. Ці дослідження, як відомо, увійшли в історію археологічної науки як Азово-Чорноморська палеолітична експедиція 1936 року, західний Приазовський загін якої очолював тоді О.М. Бадер. Саме цей загін, крім розвідки в долині р. Молочної, зафіксував та зняв тоді гіпсові відбитки частини зображень на Кам'яній Могилі [13, с. 105]. У 1938 р. експедиція продовжила роботи на Кам'яній Могилі. До її складу входив і науковий співробітник Мелітопольського музею В.М. Даниленко [7, с.7].

Підводячи підсумки щодо участі музею у археологічних експедиціях періоду 1920-1930-х років, можемо з жалем зазначити, що фондової облікової документації довоєнного часу в музеї не збереглося, тож навести вичерпний перелік предметів, які поповнили музейне зібрання у цей період, неможливо. Збереглося лише декілька офіційних документів, з яких можна отримати загальні відомості про музейне зібрання, в тому числі археологічну колекцію. Серед них – «Сведения о Мелітопольском краевом музее», складені його завідувачем Д.Я.Сердюковим та звіт «Краєвий музей Мелітопільщини», складений його директором І.П. Курило-Кримчаком [14, арк. 13-14; 6, с. 17-29]. Також дізнатися про деякі предмети археологічної колекції музею можна з праць В.М. Даниленка та відомостей, якими він ділився з колегами-археологами.

У перші повоєнні роки, у вересні 1947 року, до Мелітопольського району прибувають учасники Приазовської археологічної експедиції Академії наук УРСР для проведення досліджень поблизу Кам'яної Могили. Мелітопольський історико-краєзнавчий музей також бере участь в її роботі. На розкопки «на невизначений період», крім співробітника музею, завідувачки відділом «Історії» Н.Й. Волчкової, відряджаються також екскурсовод музею З.М.Шубіна і навіть завідувач господарством П.С. Марченко. Крім цього, Мелітопольський музей, в особі директора М.М. Кожушка, взяв на себе також і зобов'язання часткових грошових витрат із забезпечення розкопок [15, с. 5-6].

За підсумками досліджень багатошарових поселень Кам'яна Могила-1 та Кам'яна Могила-2, проведених 1947 р., Н.Й. Волчкова передала в різні роки у фонди МКМ колекцію з кількох десятків предметів музейного значення: скребачки, ножеподібні пластини, вістря, нуклеуси тощо [16, с. 2-3].

Яскравою сторінкою в історії археологічної науки стали розкопки зруйнованого поховання епохи Великого переселення народів, знайденого у Кізіярській балці, у яких брали участь співробітник Інституту історії матеріальної культури АН СРСР К.Ф. Смирнов, співробітник Запорізького обласного краєзнавчого музею В.Ф. Пешанов та вже згадувана завідувачка відділом історії Мелітопольського музею Н.Й. Волчкова. Найбільш цінною та унікальною знахідкою виявилася золота діадема, інкрустована бурштином, сердоліком та агатом, що нині зберігається у фондах МКМ [35, с. 68-78].

Влітку 1949 року Мелітопольський музей бере участь в роботі Скіфської степової експедиції АН СРСР 1949-1954 рр. під керівництвом Б.М. Гракова. З 18 червня на розкопки кількох курганів в с. Костянтинівка Мелітопольського району відряджається завідувачка відділом історії Н.Й. Волчкова [17, арк.8 зв.]. Тут вона працює у складі загону, який очолював к. і. н. П.Д. Ліберов. Було досліджено 3 кургани з 16 похованнями. І серед них, надзвичайно цікаве впускне поховання №3 з кургану №2, що відносилось до ранньоскіфського часу. В цьому похованні було виявлено кістяні псалії, бронзові вудила, бронзові бляшки у звіриному стилі. П.Д. Ліберов датував його межею 7-6 ст. до н.е. З цієї експедиції до музею потрапив також і незвичайний, як для археологічної колекції експонат – шкаралупа трьох з 10 курячих яєць, знайдених у насипу кургану №1 біля с. Костянтинівки [18, с. 141-143]. До речі, пізніше, у 1957 році, ці надзвичайно цікаві артефакти були передані на постійне зберігання Мелітопольському краєзнавчому музею з фондів Інституту історії матеріальної культури. Вони є справжньою окрасою археологічного зібрання. Загалом же на території Мелітопольського району у 1949 р. гравієвська експедиція здійснювала дослідження на протязі трьох тижнів, з 18 червня по 8 липня [19].

Навесні та влітку 1951 року, майже два місяці, з 7 травня по 1 липня, співробітник Мелітопольського краєзнавчого музею Н.Й.Волчкова перебувала у черговому, проте досить тривалому, відрядженні. На цей раз – в Молочанській археологічній експедиції АН УРСР, очолюваній к. і. н., завідувачем відділу раннього залізного віку ІА АН УРСР О.І. Тереножкіним. Метою експедиції було дослідження археологічних пам'яток на трасі Південно-Українського каналу [17, арк.30]. З невідомих причин прізвище Н.Й. Волчкової не згадувалось серед інших учасників цієї експедиції в «Археологічних пам'ятках УРСР», присвячених дослідженням курганів на р. Молочній у 1951-1952 рр., на відміну від співробітників інших музеїв [20, с. 5].

Однак, не зважаючи на це, і вона сама, і музей, який вона представляла в експедиції, були лише у вигравші. По-перше, науковий співробітник МКМ накопичував тут безцінний нольовий досвід з розкопок курганів, по-друге, особисто знайомився в експедиції із знаними вже на той час в Україні археологами. І, по-третє, очевидно, саме ця обставина була, судячи з усього, вирішальною при прийнятті остаточного рішення про передачу згодом до Мелітопольського краєзнавчого музею кількох артефактів з розкопок на р. Молочній.

Як відомо, співробітники Мелітопольського краєзнавчого музею, директор Ф.Ф. Кулик та науковий співробітник Н.Й. Волчкова у травні 1954 року здійснили попередні розкопки скіфського «царського» кургану, який увійшов в науку як Мелітопольський курган. А незабаром Н.Й. Волчкова увійшла до складу експедиції Інституту археології АН УРСР (1.06. - 10.09.1954 р.) з розкопок цього кургану [21, с. 23; 22, с. 12].

Під час розкопок музейне зібрання поповнилося колекцією ювелірних прикрас та іншими артефактами з унікальної пам'ятки скіфської вищої знаті другої половини IV ст. до н.е. Проте, як відзначають скіфологи, досвід дослідження Мелітопольського кургану О.І. Тереножкіним важко переоцінити в іншому. Адже саме в Мелітополі вперше (розрядка наша) було вдало застосовано методику вивчення глибоких підземних поховальних споруд, коли використовувались спеціальні матеріали під час їх кріплення та залучались кваліфіковані гірники [23, с. 9]. Це по-перше. А, по-друге, саме з 1954 року, з розкопок Мелітопольського кургану, всупереч попередній традиції, усі найбільш цінні матеріали залишалися в Україні [24, с.89].

На жаль, інколи, через брак документів, що засвідчували б організацію музеєм археологічних досліджень на території краю, по суті, єдиним джерелом таких відомостей є повідомлення у пресі, зокрема, місцевій. Наведемо один такий приклад. Так, влітку 1958 року Мелітопольський краєзнавчий музей здійснив розкопки поховання ямної культури в одному з курганів, розташованому в с. Костянтинівка Мелітопольського району. Тут, в кургані висотою до 5 метрів, у півтораметровій могильній ямі співробітниками музею було виявлено кістяк людини, біля черепа якої знаходилася орнаментована глиняна посудина [25].

Очевидно, після резонансу в науці, пов'язаному з дослідженням Мелітопольського скіфського «царського» кургану, представники МКМ стали бажаними учасниками наукових форумів найвищого рівня. Так, протягом 50-60-х рр. співробітників Мелітопольського музею запрошували для участі в роботі наукових сесій Академії наук СРСР (м. Москва), присвячених результатам археологічних досліджень. Приміром, у квітні 1958 року директор музею П.І. Кузьмін брав участь у засіданні наукової сесії відділення історичних наук Інституту історії матеріальної культури (далі - ПМК) та засіданнях Пленуму ПМК.

присвяченому результатам археологічних досліджень 1957 року [26, арк.2,зв.]. У квітні 1968 року з такою ж місією столицю СРСР відвідала старший науковий співробітник МКМ, завідувачка відділом історії дорядянського періоду Т.С. Молчанова [27, арк. 20]

70-80-ті роки XX століття позначені найбільш активною участю наукових співробітників музею у археологічних розкопках. Лише за 1971 р. у книзі наказів музею зафіксовано три наукових відрядження співробітників, що стосуються археологічних досліджень.

У травні завідуючий відділом історії дорядянського періоду Б.Д. Михайлов та науковий співробітник цього ж відділу Н.І. Лоза проводили охоронні розкопки кургану у м. Приморську. У серпні Н.І.Лоза вирушила на археологічні розкопки до с. Данило-Іванівки Мелітопольського району. У жовтні наукові співробітники О.М.Алексєєв та Н.І. Лоза брали участь у роботі Приазовської археологічної експедиції у селищі Мирне протягом 30 днів [28, арк.31 зв., 36 зв., 41 зв.].

У 1971 р. директором музею став історик-археолог Б.Д.Михайлов, який до цього займав посаду завідуючого відділом історії дорядянського періоду МКМ, і це позитивно вплинуло як на поповнення археологічних колекцій музею, так і на набуття науковими співробітниками польового археологічного досвіду.

У 1972 р. наукові співробітники музею проводять розкопки у селі Ново-Пилипівці Мелітопольського району та радгоспі «Садовий», наступного року – у с. Вознесенці Мелітопольського району [28, арк. 58, 64, 79.]. У 1982 р. було проведено розвідки пам'яток епохи палеоліту біля сіл Ново-Павлівка та Троїцьке Мелітопольського району та сіл Ботієве і Приморський Посад Приазовського району [29]. Активну участь у польових дослідженнях, як можна побачити з книги наказів по музею, брав і сам директор. Так, у червні 1975 р. він очолив археологічну експедицію для проведення розкопок у районі сіл Ново-Пилипівка – Вознесенка – Костянтинівка, створену на підставі відкритого листа №75/2, виданого Інститутом археології АН УРСР та Міністерством культури УРСР, до складу якої увійшли співробітники музею та філіалу «Кам'яна Могила». У 1983 р. Б.Д. Михайлов взяв участь у експедиції для проведення охоронних розкопок біля сіл Ново-Пилипівки та Вознесенки [30, арк.24 зв.; 31, арк.16].

Результати археологічних розкопок, що їх проводили мелітопольські музейники, публікувалися у республіканських та загальносоюзних виданнях. Тепер ці публікації, разом з книгами наказів по музею та власне знахідками, є цінним історичним джерелом. З них ми можемо дізнатися, за яких обставин були знайдені ті чи інші музейні предмети. У 1976 р. Б.Д. Михайлову вдалося опублікувати короткі повідомлення про результати відразу двох розкопок: біля с. Вознесенки Мелітопольського району та с. Показне Михайлівського району.

Біля с. Вознесенки науковими співробітниками музею було досліджено кургани 2 та 3. У першому основним похованням виявилось давньоамне, орієнтоване за лінією північний схід – південний захід. Біля стінки ями знайдено мініатюрну гостродонну ліпну посудину світло-коричневого випалу. Загалом же у кургані було виявлено 11 поховань, з яких 5 належали до ямної, 4 – до катакомбної, 2 – до зрубної культури. Цікавим виявилось пізньоамне поховання, впущене до первинного насипу. У ньому знайшли кістяки дорослого та дитини. Біля дитячого кістяка лежали мідні грановане шило та шпилька, а також намистина. У катакомбному похованні 10, окрім кістяка, знайшли кістки цілого барана та булаву з конічним отвором. Ще однією цікавою знахідкою виявилася унікальна ліпна посудина з пласким дном, знайдена у катакомбному похованні 11. На її тудубі було вигравіювано зображення двох драконів, двох дерев життя та антропоморфну фігуру. У другому кургані основне поховання виявилось кенотафом. З решти поховань 6 належали до ямної культури і одне – до алано-гунського часу [32, сс.363-364].

Біля с. Показне в урочищі Стара Балка було зібрано крем'яні вироби епохи пізнього палеоліту: кінцеві, подвійні й округлі скребачки, скребла, проколки, різці, вістря типу шатель-перрон та оді, ножеподібні пластини. Там само були знайдені піщаникові камені з Кам'яної Могили та масивний відбійник з чорноморської гальки. Усього біля с.Показне мелітопольські музейники зібрали близько 4000 предметів [33, с.364].

Пізньопалеолітичні знахідки біля Показного (Стара або Каштаєва балка) цікаві ще й тим, що це, як стверджував у своїй пізнішій публікації Б.Д. Михайлов, було перше подове пізньопалеолітичне місцезнаходження у Північному Приазов'ї. Крем'яний інвентар за типами знярядь виявився спорідненим з матеріалами Амвросіївської стоянки. Деякі зі знярядь – наприклад, вістря граветтоподібного типу –

мали аналогії у західних пам'ятках Молдови, Румунії, Угорщини, Болгарії [34, с.47-51].

Обсяг статті не дозволяє детально розповісти про археологічні експедиції під керівництвом Б.Д. Михайлова, здійснені під час його перебування на посаді директора музею. Протягом 1971-1985 рр. було опубліковано результати досліджень біля сіл Ново-Павлівка, Вознесенка, Терпіння, Ново-Пилипівка, Костянтинівка (усі – Мелітопольський район), охоронних розкопок у м. Приморськ, додаткового обстеження могильника біля с. Новоданилівка Оріхівського району. Серед них слід особливо відзначити такі дослідження, як відкриття поховання майкопської культури у зруйнованому кургані на території с. Костянтинівка (1973 р.) та пізньопалеолітичного місцезнаходження на південній околиці с. Терпіння (1985 р.). Становить науковий інтерес і поховання гунського мідника, знайдене на північній околиці с. Ново-Пилипівки у 1972 р. [9, с.15-18, 26-27, 73-78, 89-91, 95, 114, 127, 181].

На жаль, лише на підставі актів приймання, книги наказів та публікацій неможливо встановити точні дати проведення археологічних досліджень. Для цього необхідні архівні пошуки у Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Що ж стосується джерел надходжень музейних предметів до групи «Археологія», то за авторськими підрахунками, зробленими шляхом роботи з інвентарною картотекою, частка предметів, знайдених під час археологічних розкопок і розвідок становить приблизно 80,4%, решта припадає на випадкові знахідки. Це зайвий раз свідчить про важливість польових археологічних досліджень у формуванні музейної колекції.

Роль археологічних розкопок у поповненні музейного зібрання особливо усвідомлюється впродовж останніх 25 років, оскільки через перехід Б.Д. Михайлова на посаду директора Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» музей залишився без кваліфікованого археолога, який би мав право проводити польові дослідження. З цієї причини археологічні колекції музею практично не поповнюються, за винятком поодиноких випадкових знахідок (за 25 років надійшло трохи більше 20 предметів).

Бібліографія

1. Тошев Г.Н. Древности Запорожского края / Г.Н. Тошев, М.В. Ельников, О.В. Дровосекова // Запорожье, 2003. – 124 с.
2. Сердюков Д.Я. Сведения о Мелитопольском Краевом Музее. – Государственный архив Запорожской области. – Ф. Р-3666. – Оп.1. – Д. 44. – Д. 13-14.
3. Водотика С.Г. С.С. Дложевський як музейний діяч / С.Г. Водотика // Проблемы музееведения и краеведения (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Тезисы докладов юбилейной конференции. – Херсон. – 1990. – Часть четвертая. – С.50 – 52.
4. Сердюков Д.Я. Археологічна експедиція Упрнауки НКО в с. Трояни Мелітопольської округи/ Д.Я. Сердюков // Освіта Мелітопольщини. – 1928. – Ч.1. – С. 36.
5. Сердюков Д.Я. Про археологічні розкопки на Мелітопольщині 1929 року / Д.Я. Сердюков // Вісник Одеської комісії краєзнавства при українській академії наук. - Одеса. – 1930. – Ч. 4-5. – Секція археології. – С.125-128.
6. Курило-Кримчак Ар. Краєвий музей Мелітопольщини // Листяя прошлого страницы (сборник статей научных сотрудников музея и краеведов). – Мелитополь: 1991. – С.17-29.
7. Даниленко В.М. Кам'яна Могила / В.М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1986. – 152 с.
8. Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы на Украине (семантика, хронология, интерпретация)/ Б.Д. Михайлов. – Запорожье: ИПК «Запоріжжя», 1994. – 196 с.
9. Михайлов Б.Д. Каменная Могила и ее окрестности/ Б.Д. Михайлов. – Запорожье: Дикое поле, 2006. – 192 с.
10. Оболдуева Т.Г. Сарматські кургани біля м. Мелітополя / Т.Г. Оболдуева // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т.IV. – С.43-46.
11. Даниленко В.Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование. – К.: Наукова думка, 1974. – 176 с.
12. Книга наказів Мелітопольського краєзнавчого музею, наказ №№ 35, 36 від 10 та 20.11.1936 р.
13. Археологические экспедиции Государственной академии истории материальной культуры и института археологии Академии наук СССР 1919-1956 гг.: указатель. – М.: Издательство АН СССР, 1962. – 264 с.
14. Сердюков Д.Я. Сведения о Мелитопольском Краевом Музее. – Государственный архив Запорожской области. – Ф. Р-3666. – Оп.1. – Д. 44. – Д. 13-14.
15. Книга наказів по Мелітопольському історико-краєзнавчому музею з 10.07.1947 по 4.09.1948 р.
16. Тимофеев В.М. Обзор археологической коллекции Мелитопольского краеведческого музея (по состоянию на 2009 г.). – Архив МКМ. – № 617.
17. Книга наказів МКМ на 1948-1949 рр. по 1953р.
18. Либеров П.Д. Курганы у села Константиновки / П.Д. Либеров //Краткие сообщения института истории материальной культуры. – 1951. – Вып. XXXIII. – С.137-143.
19. Волчкова Н. Археологические раскопки на Мелитопольщине / Н.Волчкова // Большевик Запорожья. – 1949. – 29 июля.
20. Тереножкін О.І. Кургани в долині р.Молочної/ О.І. Тереножкін // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1960. – Т.VIII. – С.3-16.
21. Тереножкин А.И. Скифский курган в г. Мелитополе // Краткие сообщения Института археологии. – 1955. – Вып.5. – С.23-34.
22. Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. - К.: Наукова думка, 1988. – 264 с.
23. Скорий С.А. Олексій Іванович Тереножкін – видатний археолог ХХ ст. (до 100-річчя від дня народження) / С.А. Скорий // Археологія. – 2007. – №4. – С.3-10.
24. Куріло О.О. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати / О.О. Куріло. – К.: Стіло, 2002. – 264 с.
25. Кузьмін П. Археологічні розкопки / П. Кузьмін // Радянський степ. – 1958. – № 92. – 6 серпня. – С.4.
26. Книга приказов МКМ на 1958 год.
27. Книга приказов МКМ на 1966-1969гг.
28. Книга приказов МКМ 1970-1973гг.
29. Архів МКМ- №379.
30. Книга приказов МКМ 1974-1976 гг.
31. Книга приказов МКМ № 1 1983г.
32. Михайлов Б.Д. Работы Мелитопольского краеведческого музея / Б.Д. Михайлов // Археологические открытия 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С.363-364.

33. Михайлов Б.Д. Работы Мелитопольского краеведческого музея / Б.Д. Михайлов // Археологические открытия 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С.363-364.

34. Михайлов Б.Д. Перше подове нізньопалеолітичне місцезнаходження у Північному Приазов'ї / Б.Д. Михайлов // Археологія. – 1987. – Вип.59. – С.47-51.

35. Засецкая И.П. Дата мелитопольского комплекса в свете проблемы хронологии памятников гуннской эпохи / И.П. Засецкая // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1984. – С.68-78.